Нестор і лїтопись

М. Грушевського.

„Несторова лїтопись“ — се щось дуже знайоме, загально-звістне; воно так часто приходить, де йно зайде мова за стару руську культуру, за наші історичні традиції, приходить почавши від спеціяльних трактатів аж до всяких програмових промов, до календарів і сїльських підручників. Московське історичне товариство справило колись до гробу Нестора дошку з написею, яко до лїтописця, а київське історичне товариство і зветь ся іменем „Нестора Лїтописця.“ А тимчасом над приналежністю лїтописи Несторови ведеть ся в науцї суперечка вже від пятдесяти лїт і проти приналежности йому виставлені дуже важні аргументи. Галичини сї суперечки не зачіпали; в курсї історії лїтератури пок. Омеляна Огоновського дуже побіжно зачеплено сю справу (згадано за погляд, що не Нестор, тілько Сильвестер був редактором лїтописи, а пок. професор сам виступив за Нестором). Тож, з огляду на широку популярність „Несторової лїтописи“, може буде інтересно і ширшим кругам читачів довідатись про се питанне, що як раз останними роками і місяцями на ново прокинулось в науцї й почало інтересовати учений сьвіт.

Про Нестора насамперед знаємо на певно от що: він прийшов в Печерський монастир за ігумена Стефана, отже десь по роцї 1074 (рік смерти Тео-

Digitized by Google

досия), мабуть трохи пізнїйше; не повинний був тодї бути дуже молодим, бо Стефан, що не довго був ігуменом, посьвятив його в диякони (про се оповідає Нестор сам за себе на закінченю життя Теодосия). Першою його працею було „Чтеніе о житии і о погубленіи“ Бориса і Гліба; як догадують ся з кінцевих його слів про молодих князів, що повстають на старших і накладають головою, але через те не стають сьвятими, се писано було по роках 1078—9, коли в битві з дядями наложив головою один з молодших князів — Борис Вячеславич, а майже рівночасно загинули ще два іменники Бориса і Гліба — Гліб і Роман (християнське імя Бориса) Сьвятославичі[1]); се дуже правдоподібно. Після сього Чтенія написав Нестор Житиє Ѳеодосия (він сам про се каже на вступі сього жития); правдоподібно, написано воно було за ігумена Нїкона (до 1088 р.), а в усякім разї до 1091 р. — відкритя мощей Теодосия. На тім наші відомости про Нестора кінчать ся; Патерик (XIII в.) тільки згадує про нього, і ся згадка належить до 80-х рр. XI в.; більше ми нїчого не знаємо про справдїшнього Нестора. Все иньше виводить ся, тільки припускаючи, що він був редактором Початкової Лїтописи і говорить в нїй про себе в першій особі. Але звідки взялось се припущенне?

Воно має свій початок, очевидно, в згаданій замітцї Патерика: вичисляючи значнїйших печерських черниць з 80 рр. XI в., Патерик (чи властиво монах Полїкарп, котрого „Посланиє“ увійшло в Патерик) згадує тут і Нестора, „иже написа лѣтописець.“ В одній з пізнїйших редакций Патерика (другій редакції Касияна, 1462 р.) Нестор названий також автором взятих з лїтописи оповідань про початок Печерського монастиря і про віднайденне мощей Теодосия; подібні гльоси стрічаємо також в деяких

[1]) На се вказав Шахматов: Нѣсколько словъ о Несторовомъ житіи Ѳеодосія с. 48.

Digitized by Google

пізнійших лїтописних кодексах (в т. зв. Воскресенськім під р. 1091 і на марґінезї Переяславського кодекса під 1051 р.). В результатї в титулї Початкової лїтописи „се повѣсти временныхъ лѣтъ...“ в деяких кодексах появилась ґльоса: „черноризца Федосьева монастыря Печерьского“ (найдавнїйший кодекс Лаврентиєвський не має сїєї ґльоси), а в кількох додано до сеї ґльоси ще: „Нестора“ (з теперішніх кодексів ся приписка є в Хлєбнїковськім, XVI в., але Татіщев, XVIII в., каже, що бачив се імя в трох кодексах).

На сим опер ся широко розповсюднений, традиційний погляд, що Початкова лїтопись написана Нестором, і назва „Несторова лїтопись.“ Сей погляд пановав на початках наукових праць над істориєю Руси, в XVIII і на початку XIX в. В другій чверти XIX в. т. зв. скептична школа з професором московського унїверситета Каченовським на чолї, доводячи непевність джерел для перших вікiв історії Руси, твердила, що лїтопись зложена не на початку XII в., а значно пізнїйше, а Нестор міг бути автором Печерської монастирської хроніки, а не Початкової лїтописи. На сї погляди, висловляні в дрібних статях, розкиданих по тодішніх часописах (Каченовського „О баснословномъ времени въ русской исторіи, 1833, Скромненка (С. Строєва) О недостовѣрности древней русской исторіи и ложности мнѣнія касательно древности русскихъ лѣтописей, 1834, йогож Кто писалъ нынѣ намъ извѣстныя лѣтописи, 1835, etc.), відповіли заступники традиційного погляда двома працями, се був „Несторъ“ М. Погодіна, 1830 (передрукований в I т. його Изслѣдованій“) і Оборона лѣтописи русской Несторовой отъ навѣта скептиковъ II. Буткова, 1840 (солїднїйша від Погодинової), де було зібрано все те, що можна було сказати як в оборону лїтописної певности, так і авторства Нестора. Але суперечка загорілась на ново, коли професор московської академії II. Казанский виступив з рядом статей, головно у Времен-

Digitized by Google

нику московського історичного Товариства, почавши від 1849 р.,[1]) де збивав аргументи за приналежностию лїтописи Нестору і особливо налягав на суперечности лїтописи з автентичними Несторовими писаннями. Аргументация його зробила вражінне; традиційний погляд був рішучо захитаний. Цілий ряд визначних учених прийняв доводи, що Нестор ніяк не міг бути укладчиком Початкової лїтописи (на пр. Костомаров, Бестужев-Рюмін, Голубінский і богато иньших), иньші признавали справу неясною (як Соловєв), а хоч не браковало оборонців традиційного погляду (як м. Макарий), скептичний погляд рішучо взяв гору й знайшов собі дорогу навіть в підручники.

Не запускаючись в дрібнїйші деталї, я вкажу на ті моменти, що рішучо промовляють проти авторства чи редакторства Нестора що до Початкової лїтописи.

Під р. 1051 в лїтописи читаємо довше оповіданнє про початок Печерського монастиря; автор його в кінцї каже про себе, що він, маючи 17 лїт, прийшов у Печерський монастир за ігуменства Ѳеодосия, і той прийняв його у ченцї. Коли пригадаємо, що Нестор в житиї Теодосия виразно каже за себе, що він сам вже не застав і не бачив Теодосия, а прийшов у Печерський монастир за його наступника Стефана, то побачимо рішучу суперечність; очевидно, автором лїтописної записки не міг бути Нестор. Погодити сї дві автобіографічні звістки нїяким чином не можна. Недавно д. Шахматов запропонував припустити тут пропуск, і слова під 1051 р. прикласти до Стефана, а не до Теодосия, але се так мало ймовірно, що не може розвязати сїєї справи.[2])

[1]) Еще вопросъ о Несторѣ. Можно ли думать, что писатель житія преп. Ѳеодосія Печерского и Лѣтописи извѣстной подъ именемъ Несторовой есть одно и то же лицо.

[2]) Шахматов, Нѣсколько словъ о Несторовомъ житіи Ѳеодосія (Извѣстія петерб. академії, 1896, I) с. 47, против сього доводи див. в моїй рецензиї в Записках Н. тов. ім. Шевченка т. XVII і у д. Щепкіна Zur Nestorfrage с. 523 і далї.

Digitized by Google

Далї, показуєть ся, що Нестор цїлком инакше і з иньшого становища оповідає про Печерський монастир і його події в другій половинї XI в., нїж Початкова лїтопись.[1]) Я виберу лише головнїйше, бо є того досить богато.

Передовсїм инакше загальне становище: у Нестора на перший плян виступає Теодосий, Антоній на другім планї, в Лїтописи (чи властиво в її печерських епізодах) Антоній є властивим фундатором і душею монастиря. Побіч Теодосия, як трете велике „сьвітило“ печерське у Нестора виступає „великий Никон“, а Лїтопись ледви знає його і не величає, навпаки — те що оповідає, не дуже для нього похвальне (як він бив Ісакия за юродство, як прозорливий Матвій, поглянувши на утренї на ігуменське місце, побачив там осла, і з того догадавсь, що Нїкон заспав).

Лїтопись каже, що першу печерську церкву і монастир поставив ігумен Варлаам, Нестор — що Теодосий. Лїтопись каже, що Теодосий запровадив Студийський устав, знайшовши його у одного ченця в Київі, Нестор — що він спровадив той устав з Царгорода.

Лїтопись каже, що Теодосий, вмираючи, настановив ігуменом Якова, а ченцї проти його волї вибрали собі Стефана; Нестор промовчує се і просто каже про вибір Стефана.

Се були-б суперечности. Дуже трудно припустити, аби той самий чоловік стільки поперечивсь сам з собою.[2]) Очевидно, не тілько оповіданнє про початок Печерського монастиря під 1051 р., але

---

[1]) Недавно зібрав сї відміни, доповнивши новими спостереженями, д. Щепкін Zur Nestorfrage — Archiv für slavische Philologie т. XIX (1897) с. 507 і далї.

[2]) Д. Щепкін справедливо зауважив, що сих суперечностей не можна витолкувати здогадом, що Нестор писав лїтописні оповідання пізнїйше, бо деякі відомости докладнїйші в Житиї Ѳеодосія (с. 524—5).

Digitized by Google

й оповіданнє про Печерський монастир 1074 р. не належить Нестору.

Нарештї останнїй важний факт, се от що: Нестор, як знаємо, був автор „Чтенія“ про Бориса і Глїба; але лїтопись оповідає про Бориса і Глїба цїлком инакше, як Чтеніе; лїтописне оповіданнє навпаки сходить ся цїлковито з иньшим „Сказаниєм“ про Бориса і Глїба, що дуже часто уважаєть ся утвором згаданого вище кандидата на печерське ігуменство Якова; звичайно думають, що в лїтопись вставлено се його сказаннє.

Тепер же — чи можливо припустити, щоб автор специяльних утворів про Бориса і Глїба і Теодосия, укладаючи лїтопись, для оповідання про Бориса і Глїба і Печерський монастир за Теодосия і пізнїйше ужив оповідань не своїх, а чужих, при тім в богатьох пунктах не згідних з його відомостями і в загальнім поглядї на історию Печерського монастиря йому просто противних? Розумієть ся, се дуже трудно, по просту — неможливо припустити.

Але, очевидно, він не міг бути і автором монастирської печерської хроніки, з тих часів, коли в нїй були написані річи цїлком противні його иньшим утворам.

Присутність в лїтописи значної маси специяльних відомостей про Печерський монастир, від його початку аж до кінця Початкової лїтописи (звістки під 1108 р. — канонїзация Теодосия і 1110 — знаменіе в Печерськім монастирі) виразно ставить перед нами дїлєму: Початкова лїтопись або була редагована в Печерськім монастирі, або в склад її увійшли печерські монастирські записки чи поодинокі чи в формі монастирської хроніки. Печерська традиция називає нам Нестора яко свого домашнього лїтописця. Але ми бачили, що кінчаючи ігуменством Никона († 1088) Нестор не міг бути укладчиком анї монастирської хроніки (судячи по тим оповіданням в лїтописи) анї Початкової лїтописи (оповіданнє стоїть під 1074 р., але оповідає про пізнїйші річи).

Digitized by Google

З огляду на се зістають ся три можливости: або приняти, що Нестор не мав зовсім нічого спільного з літописею, і звістка про його літописанне у Полікарпа є непорозуміннєм.

Або приняти, що він дійсно був редактором літописи, але прийняв готову частину, де були описані події 70-80 рр. XI в., між ними ті епізоди про Печерський монастир, що маємо тепер під 1051 і 1074 р., і доповнив дальшими відомостями.

Або він був монастирським літописцем, що теж мав уже перед собою готову літопись про початки Печерського монастиря, ігуменство Теодосия, Стефана і Нікона і описував дальші пригоди в сій монастирській хроніці, а звідси де що увійшло і з його роботи до Початкової літописи.

Всі три гадки можливі.

Полікарпові відомости не визначають ся в загалї докладністю; писав він більш як сто літ пізнійше по закінченню Початкової літописи; тож деякі учені дуже скептично приймали його звістку про літописательство Нестора — як Казанский в згаданих своїх розвідках, Голубінский (I с. 644), недавно ще Щепкін (с. 538—9). Та одначе поки ми не можемо довести, що ся звістка є дійсно тілько непорозуміннє, помилка, — ми можемо, і повинні приймати її скептично, але цілком відкинути, перейти над нею не можемо.[1])

З другого боку в Початковій літописи маємо ряд звісток пізнійших від оповідання під 1074 р., що мусїли вийти з під пера печерського монаха, але

---

[1]) Недавно д. Щепкін висловив здогад, що звістка про літописця Нестора увійшла в Патерик з жития Антонія (с. 542), а се житие він уважає пізним апокріфом з II-ої пол. XII в. Навпаки д. Шахматов в розвідці про Патерик (Извѣстія академіи 1897, III) і в критиці на розвідку д. Щепкіна (ib. 1898, I) уважає житие Антонія більш раннім утвором, може XI в. Ноту ю сї найновійші гадки, хоч на ново піднята справа жития Антонія не прояснила ся і тепер.

Digitized by Google

вже нїчого не мають в собі такого, щоб спротивлялось гадцї про авторство Нестора, як оповіданнє про віднайденнє мощей Теодосия, про напад Боняка на Печерський монастир etc. Автором їх дійсно міг бути Нестор.

Що до редаґования Початкової лїтописи, то тут Несторова гіпотеза стрічаєть ся з Сильвестровою. Як відомо, в найстаршім кодексї лїтописи — Лаврентиєвськім під р. 1110 маємо приписку Сильвестра, ігумена Видубицького монастиря, де він каже, що написав сї книги — Лїтописець в 1116 р. Оборонцї Несторового редакторства толкували сю приписку, що Сильвестер, мовляв, відписав тілько лїтопись, або казав переписати.[1]) Але катеґоричне „написав“ противилось би гадцї, що Сильвестер тілько казав відписати лїтописець для нього, а знову ігумен Сильвестер, слїдом по тому іменований переяславським епіскопом, був за великим чоловіком для звичайного копійования. З огляду на се досить розповсюднений погляд (Костомарова, Срезневского, Голубінского, Шахматова), що Сильвестр був редактором Початкової лїтописи, має богато за собою.

Лишаєть ся третя можливість — що Нестор був автором монастирських записок з кінця XI і початку може XII в., перейнятих в лїтопись.[2]) Ся можливість нїчого не має против себе. Але коли ми схочемо сказати, що Нестор писав далї монастирську лїтопись, котру був розпочав хтось иньший та описав там початок Печерського монастиря й історию його за перших ігуменів (що в лїтописи під 1051 і 1074 р.), то зараз вже стрічаємо трудність: Нестор на початку свого Жития Ѳеодосія виразно каже, що перед ним нїхто не описував його жития;

---

[1]) Сї противні гадки знову стрілили ся в останнїх місяцях в згаданій розвідцї Щепкіна й у критицї на неї Шахматова.

[2]) До сїєї гадки прихиляєть ся і д. Щепкін, досить невиразний в своїх остаточних виводах про Несторову участь в лїтописательстві (с. 544 і далї).

Digitized by Google

отже оповіданнє про Теодосия, що ми читаємо тепер в лїтописи під 1074 р., появилось пізнїйше. А що воно далеко відходило від Несторового, було немов відповідею противного напряму на його писаннє про Печерський монастир,[1]) то воно трошки трудно припустити, що Нестор як раз повів далї монастирську хронїку противного йому напряму.

Отже з усїх можливостей найможливійше, що Нестор був тільки автором монастирських записок з кінця XI або й початку XII в., пізнїйше заведених — правдоподібно Сильвестром — в Початкову лїтопись.

[1]) Недавно піднесена гадка (у д. Щепкіна — с. 527) про певний паралелїзм в оповіданню Нестора і Лїтописи про Теодосия; виходило-б, що новий історик Печерського монастиря навіть по пляну Нестора ішов за ним і робив свое спростованнє.

Digitized by Google